

O‘ZBEK TILINING MORFOLOGIK TAHLILI ASOSLARI

Iqtisodiyot va pedagogika Universiteti o‘qituvchisi

Uralova Ma’rifat Shonazarovna

Uralovamarifat26@gmail.com

+998939311162

Zamonaviy lingvistikaning rivojlanishi bilan birga morfologik kategoriyalarni o‘rganishda an’anaviy struktural yondashuvlardan ko‘ra, semantik, kommunikativpragmatik va kognitiv metodlarning ahamiyati ortib bormoqda. Bu esa o‘zbek tilidagi son, kelishik, otlashganlik, fe’llik, mayl, shaxs, chog‘ishtirma kabi asosiy kategoriyalarning mohiyatini yangicha talqin qilish, ularning nutqdagi funksional ko‘lamini aniq belgilash va grammatik ma’nolarining o‘zaro munosabatini chuqur o‘rganishni talab qilmoqta. Ayni paytda, o‘zbek tilshunosligida morfologik kategoriyalarning ro‘yxati, ularning miqdoriy tarkibi, har bir kategoriyaga kiruvchi grammemalarning to‘liqligi, shuningdek, kategoriyalarning leksik va sintaktik darajadagi o‘zaro ta’siri kabi masalalar yoritilishiga muhtoj. Masalan, sifatlar va olmoshlarda mayl kategoriyasining mavjudligi, fe’lning nisbat kategoriyasi yoki - yotgan/-turgan kabi shakllarning grammatik statusi kabi jihatlar turli mualliflar tomonidan turlicha izohlanadi. Mazkur ilmiy ishning dolzarbligi shundaki, u o‘zbek tilining morfologik tizimini zamonaviy lingvistik konsepsiyalar asosida izohlashga, til materialining boyligini ochib berishga va til o‘qitish amaliyotida duch kelinadigan qiyinchiliklarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Tadqiqotning magsadi – o‘zbek tilidagi morfologik kategoriyalarning nazariy mohiyatini aniqlash, ularning talqinidagi yondashuvlarni tahlil qilish va zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazaridan ularning tizimini takomillashtirishga doir ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdir. Tilshunoslikning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo‘lgan morfologiya so‘zning ichki tuzilishi, shakllanishi va grammatik kategoriyalarini o‘rganish bilan shug‘ullanadi. Morfologik kategoriyalar – til birliklarining grammatik jihatdan ifodalangan, o‘zaro bog‘liq qarama-qarshi munosabatlar asosida shakllangan tizimi

hisoblanib, ular tilning mantiqiy-grammatik tuzilishini anglatadi. O‘zbek tilshunosligida morfologik kategoriyalar masalasi juda qadimdan o‘zining o‘rniga ega bo‘lib kelgan bo‘lsa-da, uning nazariy asoslari, talqinidagi uslubiy yondashuvlar va amaliy tahlil metodlari haqida dolzarb munozaralar hali ham davom etmoqda.

Ushbu ilmiy tadqiqot natijasida o‘zbek tilidagi morfologik kategoriyalarning lingvistik tabiati, ularning talqinidagi nazariy yondashuvlar va amaliy muammolar kompleks ko‘rikdan o‘tkazildi. Tadqiqot davomida quyidagi asosiy xulosalarga erishildi: Birinchidan, o‘zbek tilining morfologik kategoriyalari tizimi ierarxik va dinamik xarakterga ega ekanligi aniqlandi. “Yadro” (masalan, otlarda son va kelishik, fe’larda mayl, shaxs, vaqt) va “periferiya” (masalan, sifatlarda daraja, olmoshlarda ko‘plik) kategoriyalariga bo‘linishi ularning tizimdagi mavqeini aniqroq belgilash imkonini berdi. Ikkinchidan, morfologik kategoriyalar izolyatsiya qilingan holda emas, balki qat’iy funktsional bog‘lanishda ishlashi tasdiqlandi. Kategoriyalararo o‘zaro ta’sir (fe’lda mayl va vaqt, otda otlashganlik va kelishik) ularning grammatik semantikasini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Uchinchidan, an’anaviy talqinlardagi bir qator noaniqliklar bartaraf etildi: Sifat va olmoshlarda mayl kategoriyasining mavjud, ammo cheklangan doiradi ekanligi isbotlandi. Fe’ning -yotgan/-turgan shakllarining asosiy vazifasi prognozlashtirilgan yoki kuzatilayotgan jarayonni ifodalash (prospektiv aspekt) ekanligi aniqlandi. Nisbat kategoriyasining nutqda semantik yuklanishining zaiflashganligi va uning ko‘proq so‘z yasovchi funktsiyani bajarishi qayd etildi. To‘rtinchidan, morfologik shakllarning semantik polifonikligi (ko‘p ma’nolilik) ularning nutqiy kontekstga chuqur bog‘liqligi bilan izohlandi. Bu holat grammatikani faqat shakl darajasida emas, balki uning kommunikativ vazifasi kontekstida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Beshinchidan, tadqiqotning nazariy ahamiyati morfologik kategoriyalarning lingvistik modellashtirishda zamonaviy yondashuvlarning qo‘llanilishi va o‘zbek tilshunosligidagi qarama-qarshiliklarni bartaraf etishda yangi metodologik yechimlar taklif etilishidadir. Amaliy ahamiyati esa olingan natijalarning til o‘qitish metodikasi, leksikografiya, nutq madaniyati va hatto mashina tarjima sohalarida qo‘llash imkoniyatidadir. Kelajakdagi tadqiqotlar uchun morfologik kategoriyalarning boshqa til darajalari (leksik, sintaktik, pragmatik)

bilan o‘zaro ta’sirini, shuningdek, turkiy tillar qiyosiy grammatikasi doirasida ularning o‘rni va xususiyatlarini o‘rganish istiqbolli yo‘nalishlar sifatida ko‘rinadi. Xulosa qilib aytganda, mazkur tadqiqot o‘zbek tilidagi morfologik kategoriyalarni tizimli, ko‘p qirrali va funkional yondashuv asosida o‘rganish samaradorligini ko‘rsatdi. Olingan natijalar kelajakda morfologik kategoriyalarning boshqa til darajalari (masalan, leksik va sintaktik) bilan o‘zaro ta’sirini, shuningdek, turkiy tillar qiyosiy grammatikasida ularning o‘rni va ifodalanish xususiyatlarini o‘rganish uchun mustahkam nazariy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduazizov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1987. – 245 b.
2. Qayumov A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1992. – 318 b.
3. Ne‘matov H., Sarimsakov B. O‘zbek tili morfologiyasi. – Toshkent: “Fan”, 1992. – 196 b.
4. Nurmonov O., Bo‘ronov J., Sobirov A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: “Universitet”, 2009. – 342 b.
5. Rahimov Sh. O‘zbek tili grammatikasi. 1-qism. Morfologiya. – Toshkent: “Fan”, 2003. – 278 b.
6. Shoabdurahmonov Sh., Ismollov M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1980. – 302 b.
7. Gulomov A., Yo‘ldoshev M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 2005. – 360 b.
8. Comrie B. Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 142 p.
9. Bybee J.L. The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World. – Chicago: University of Chicago Press, 1994. – 398 p.